

Ülviyyə Əliyeva
BDU

E-mail: ulviyye_a@yahoo.com

CÜMLƏNİN NOMİNATİV QURULUŞU

Açar sözlər: tipologiya, tipoloji təsnif, erqatik dillər, nominativ dillər

Keywords: typology, typological classification, ergative languages, nominative languages

Ключевые слова: типология, типологическая классификация, эргативные языки, номинативные языки

Dillərin tipoloji təsnifinin əsası F.Şegelin “Hindlilərin dili və müdrikliyi” (1808) əsəri ilə qoyulub. Hal-hazırda dilçiliyin ayrıca istiqamətləndirən olsa da, tipoloji dilçiliyin tarixini axtarırlar tarixi kimi qiymətləndirmək olar [1, s.4; 3; 7, s.19-35]. Ənənəvi tipologiya morfoloji tipologiya kimi yaranıb və sözün morfoloji quruluşundakı keyfiyyət fərqləri tipoloji təsniflər üçün əsas kimi qəbul edilib. Sintaktik tipologiyanın yaranması ilə tipoloji təsnifin əsasına cümlə strukturunu qoyulur [6, s.15-16; 5; 8]. Məzmun planının universal vahidlərinin cümlə strukturunda necə ifadə olunması, subyekt-obyekt münasibətlərinin ifadəsindəki fərqlərin nəzərə alınması kontensiv tipologiyanın yaranması ilə nəticələnir [4, s.73-82]. Kontensiv tipologiya baxımından dillər sinifli, erqativ, aktiv və nominativ dillər kimi təsnif edilir, bəzən isə neytral dil tipi də bu sıraya daxil edilir [2, s.67-71; 4].

Nominativ konstruksiya sözlərin uyğunluğu üsullarından istifadə edərək, cümlənin quruluşunu müəyyən edilmiş normalarla yaranır. Müəyyən cümlə üzvünün ifadəsi üçün əsas üzvlər sintaktik qrupların quruluşlarında tutduqları yer üzrə sərbəst qrammatik forma alır. Subyekt mübtədə kimi çıxış edir, bu cümlə üzvünü öz qrammatik forması ilə ayırır. O öz quruluşunu həm obyektli, həm də obyeksiz hərəkətdə saxlayır. Mübtədə yalnız adlıq halda olur. Onunla ifadə olunan subyektin məzmunu ötürülür, amma erqativ konstruksiyada ayrılan hərəkət subyektinin və vəziyyət subyektinin məntiqi-qrammatik kateqoriyaları ötürülmür. Cümlənin nominativ strukturunda cümlənin aparıcı üzvləri möhkəmləndirilən qrammatik formalarla çıxış edir. Onlar tərəfindən həm mübtədə, həm də vasitəsiz tamamlıq müəyyən olunur. Hər biri sərbəst yer tutur. Mübtədə öz etibarlı formasını qoruyub saxlayır. Vasitəsiz tamamlıq mübtədanın qrammatik quruluşunu idarə etmir. Vasitəsiz tamamlığın olması və ya olmaması bütün nominativ cümlənin sintaktik quruluşunda əks olunmur: onun əsas quruluşu müxtəlif sistemli nominativ dillərdə saxlanılır.

Belə bir fikir var ki, hind-Avropa dillərində cümlənin aparıcı üzvləri bu dillərdə idarə olunan qrammatik formalar almır; tamamlığın halı fərdən yox, ifadə olunan mənadan asılıdır. Bu hallar digər nominativ dillərdə də öz quruluşunu xarakterizə edirlər. Bu baxımdan nominativ quruluşlu türk dillərinin sintaktik quruluşu üzərində dayanmaq olar. Sintaktik qrupun aparıcı üzvünə əlamətin qoşulması geniş istifadə olunur. Bu dillərdə tabe olunan sözün asılı vəziyyəti və onun qrammatik formasında sərbəstlik aldığı zaman malik olduğu dəyişikliklər daha aydın görünür. Hər bir aparıcı cümlə üzvü onun fərdi məzmunu və söz uyğunlaşmaları

ilə müəyyən olunan qrammatik forma ilə təmin olunur. Türk dillərində vasitəsiz tamamlıq cümlənin strukturunda ona verilən qrammatik formaları ilə seçilir. Predikativ qrup tərkibində xüsusi məna incəliklərini alan vasitəsiz tamamlıq sıfır hal forması ilə xəbərdən asılı olur. Lakin o xüsusi məna ayrılığında müəyyən təsirlik halda qoyulur və fəldən başqa sözlərlə ayrılıqda bilir. Vasitəsiz tamamlıq burada sıfır qrammatik forma olaraq asılı quruluşu yaradır.

Nominativ cümlənin strukturunda onun feili və ismi üzvlərinin sərbəst qrammatik tərtibatının sintaktik sistemi çıxış edir. Onlar sintaksis quruluşunda aparıcı mənanı və müvafiq olan cümlədə onlara təyin edilmiş qrammatik formaları alır. Cümlənin mövcud nominativ quruluşunun əsasında subyektin, hərəkətin və obyektin məzmununun ötürülməsi dayanır. Bu da cümlənin üzvləri arasında müəyyən edilən münasibətlərin qrammatik ifadəsindən asılıdır.

Müxtəlif dillərdə ifadə olunan nominativ quruluşun müqayisəsi göstərir ki, cümlənin nominativ quruluşu təkcə subyekt və obyekt münasibətlərinin ötürülməsi yox, həm də obyektin və subyektin istifadə olunan formalarının təyinatını dəqiqləşdirir. Türk dillərində cümlənin mövcud quruluşuna görə obyektin seçilməsi zamanı məhz vasitəsiz tamamlığın halının qrammatik forması dəyişilir. Cümlənin baş üzvləri olan xəbər və mübtəda dəyişmir. Cümlənin nominativ quruluşu mübtədanın vahid halını saxlayır və feilin məhz onunla uzlaşması nominativ cümlənin bu strukturunda predikativ münasibətlərin ifadəsi ilə məhdudlaşır.

Türk dillərində cümlənin nominativ quruluşunda adlıq və təsirlik halların ifadəsinə xüsusi məna verilir. Təsirlik hal o zaman çıxış edir ki, ona istiqamətlənən əşya cümlədə vasitəsiz tamamlığın sərbəst yerində durur.

Obyekt öz amorf forması ilə əsas hala birləşəndə o, xəbərin sintaksis qrupuna daxil olur. Bu vəziyyət çukot-kamçat dillərinin erqativ konstruksiyalı sintaktik quruluşunda özünü göstərir. Bu və digər dillərdə obyekt ifadə formasını saxlaya bilər. Bununla o özünü yox, feillə ifadə olunan, yerinə yetirilmiş hərəkətin məzmununu təyin edir.

Bu cür hərəkətin məzmununu xarakterizə edən atributivlik çaları türk dillərində ismi söz birləşmələrində ifadə oluna bilər. Məsələn kitab dükanı və kitab oxumaq nümunələrində atributivlik məzmunu kitab sözü ilə ifadə olunur. Bir halda əşya əşyanın, digərində isə hərəkətin əlamətini ifadə edir. İsmi və verbal söz birləşmələrində, təyində və vasitəsiz tamamlıqda eyni qrammatik tərtiblə çıxış edən əlamətin mənası saxlanılır. Hal şəkilçisinin olmadığı qrammatik forma atributiv üzvü belə cümlə quruluşunda ayırır. Nominativ quruluş vahid mübtəda halını və türk dillərində feilin onunla birtərəfli uzlaşmasını saxlayır. Buna görə də təsirli və təsirsiz feili xəbərlə cümlənin strukturunda fərq yaranmır, lakin erqativ quruluşlu dillərdə vasitəsiz tamamlığın bir halında müxtəlif mübtəda halları ayrılır. Vasitəsiz tamamlığın sintaktik mövqeyinin ayrılması üçün nominativ sistemli dillərdə müxtəlif qrammatik üsullardan istifadə olunur. Hind-Avropa dillərində bu məqsədlə intonasıya və söz sırasından istifadə olunur. Obyektlə xəbərin bilavasitə əlaqəsi zəyifləyir və bununla cümlə quruluşunda obyektin daha sərbəst mənası arxa plana keçir. Türk dillərində həmin məqsədlə vasitəsiz tamamlığın iki müxtəlif halına və ya əsas hala sintaktik qrupa daxil olan xəbərin birləşməsi, yaxud da təsirliyin morfoloji ifadəsi ilə daha müstəqil yerə yerləşdirilməsindən istifadə olunur.

Nominativ cümləni quran zaman mübtədanın bircə halı ilə təsirli və təsirsiz feili xəbərlə cümlələrdə vasitəsiz tamamlığın müxtəlif halları olur. Cümlənin ayrıca üzvü olaraq o, türk dillərində sıfır göstəricili və ya şəkilçili təsirlik halında olur. Bu iki hal cümlənin strukturunda obyektin ümumi və konkret, müəyyən və qeyri-müəyyən mənasını bildirir.

Nominativ sistemli bütün dillərdə vasitəsiz tamamlığın qrammatik forması ötürülən hərəkətin məzmunu ilə və təsirli felin ifadəsi ilə şərtləndirilir. Yerinə yetirilən hərəkətin semantikasi vasitəsiz tamamlığın sintaktik mövqeyi və onun aldığı qrammatik formanı təyin edir. Normativ strukturlu bəzi dillərdə cümlədə vasitəsiz tamamlıq müxtəlif hallarda seçilə bilər. Bu baxımdan nominativ quruluşlu dillər də bir-birindən seçilə bilər.

Sintaktik quruluşlarda obyektə verilən müxtəlif mənalara fin-uqar dillərinin nominativ cümlə quruluşunda da müşahidə edilir. Bu dillərdə keçid (təsirli) cümlənin sintaktik konstruksiyasında obyektin aparıcı mənası nəinki təsirli felin olmasından asılı deyil, həm də cümlənin konteksti ilə təyin edilən müxtəlif halların qrammatik formasında çıxış edə bilən vasitəsiz tamamlığın özünün etibarlı formasına qoyulan mənadən asılıdır. Obyekt tərəfindən onun sintaktik ifadəsi zamanı ifadə olunan müxtəlif hallar məzmunu dəqiqləşdirir. Vasitəsiz tamamlıq istifadə olunan felin semantikasından asılı olmayaraq ona daxil olan obyektin məzmun ifadəçisidir. Yiyəlik hal (genetiv) müəyyən olmuş əşyanı ifadə edən obyekt zamanı işlənir. Birgəlik hal (partativ) əşyanın qismən əhatəsini bildirmək üçün istifadə edilir. Vasitəsiz tamamlığın müxtəlif ifadə formaları bu dildə felin semantikasi və qrammatik formasından deyil, vasitəsiz tamamlığın özünün semantikasından asılıdır. Mordvin dilində vasitəsiz tamamlıq xəbərdən qrammatik cəhətdən asılı olmayan cümlə üzvü olur.

Eston və digər pribaltika-fin dillərinin vasitəsiz tamamlığı təsirlik halda ifadə olunmur. Bu dillərdə təsirlik hal yoxdur. Onun funksiyaları vasitəsiz tamamlıqda digər hallarla yerinə yetirilir: nominativ, genetiv və partativ. Bu hallardan istifadə edilməsi felin semantikasi ilə əlaqəli deyil. Vasitəsiz tamamlıqla ifadə olunan obyekt münasibətlərini bildirmək üçün onlar öz müxtəlif növlərində eyni verbal xəbərlə əlaqələndirə bilər. Burada felin semantikasi vasitəsiz tamamlığın yalnız bir halda işlənməsini tələb etmir.

Fin dilində vasitəsiz tamamlığı düzəldən halların müxtəlif mahiyyəti ayrılır: təkin genetivi, təkin və cəmin nominativi və partativi. Vasitəsiz tamamlıqda bu müxtəlif hallar eyni feldə çıxış edə bilər. Obyektiv münasibətlərini müəyyən edən cümlənin ismi üzvləri ilə alınan qrammatik formaları onu göstərir ki, vasitəsiz tamamlığın nominativ forması cümlənin qeyri-müəyyən-şəxsi quruluşuna səbəb olur. Vasitəsiz tamamlığın qrammatik forması ifadə edilənin məzmunundan asılı olaraq hərəkətin bitmişliyinin növ çalarlarını bildirmək üçün genetiv forma alır. Partativ forma obyektin bitməmişini, hərəkətin təkrarlanmasını ifadə edir.

Fin-uqor dillərində nominativ cümlə quruluşunda vasitəsiz tamamlıq ismin hallarına görə türk dilinə məxsus olan sxemlə dəyişmişdir. Türk dillərində şəkilçili və şəkilçisiz təsirlik hallar vasitəsiz tamamlığın cümlədəki sintaktik mövqelərini ifadə edir. Fin-uqor dillərində vasitəsiz tamamlığın müxtəlif halları yerinə yetirilən hərəkətin növ çalarları ilə ifadə olunur (nominativ, genetiv, partativ). Sintaksis quruluşunda obyektin müxtəlif mövqeləri müəyyən edilir, mübtədanın halı qalır və adlıq

hal qrammatik formasını saxlayır. Bu hallar da vasitəsiz cümlənin qeyri-müəyyən şəxs quruluşunda işlənir. Obyektin məzmunu vasitəsiz tamamlığın həm dəyişən qrammatik tərtibi ilə, həm də şərh edilən hərəkətə münasibətdə ifadə olunur.

Subyektin və obyektin sintaktik mənası müxtəlifdir. Mübtədə cümlənin baş üzvü olub cümlənin əsas strukturunu yaradır, cümlənin nominativ strukturunda vasitəsiz tamamlıq ikinci dərəcəli üzvlər sırasında yer alır. Amma vasitəsiz tamamlığın iştirakı ilə onların arasında şərh edilən hərəkətin keçid məzmunu müəyyən edilir. O, təsirli felin semnatikası və cümlənin tam olaraq məzmunu ilə sıx bağlı olan vasitəsiz tamamlığın olması ilə seçilir. O, subyekt və obyekt quruluşunu verir. Bu isə fin-uqor dillərinin sintaksis quruluşunda onların əsas ifadə formasıdır. Keçid hərəkətinin əsas məzmununu ötürməyi vasitəsiz tamamlığın müxtəlif halları öz üzərlərinə götürür. Vasitəsiz tamamlığın belə məzmunu nominativ konstruksiyalı dillərdə müşahidə olunur. Vasitəsiz tamamlığın olmaması cümləyə obyektəz hərəkət mənasını verir. Sintaktik quruluşlarda vasitəsiz tamamlığın böyük əhəmiyyəti var. Qrammatik ənənə cümlənin baş üzvləri kimi yalnız mübtədə və xəbəri tanıyır, lakin bəzən dilçilər tamamlığı cümlənin ikinci subyektinin özü-nə məxsus ifadəsi kimi qiymətləndirirlər.

Amerikanın hindu dillərində vasitəsiz tamamlıq mübtədanın halını idarə edərək nominativ konstruksiyadan fərqli, başqa mövqe tutur. Vasitəsiz tamamlıq öz aparıcı mənasını itirmir. Vasitəsiz tamamlıq digər cümlə üzvlərindən asılı olmayaraq öz qrammatik forması ilə seçilir. Əsas halda qoyulan obyektin birləşmiş quruluşu türk dillərində tamamlığın xəbərin sintaktik qrupuna daxil edilməsi ilə məhdudlaşır, lakin obyekt feilə münasibətindən asılı olmayaraq öz məzmunundan çıxış edərək bu hal formasını alır. Vasitəsiz tamamlıq nominativ konstruksiyalı sintaktik quruluşda mübtədanın qrammatik formasını idarə etmir, amma cümlənin bütün strukturunda mərkəzi yer tutur.

Cümlənin nominativ quruluşunda vasitəsiz tamamlıq mübtədanın halını idarə etmir. Mübtədə xəbərdən asılı olmayaraq cümlədə qrammatik quruluşunu saxlayır. Lakin təsirli feili xəbərlə cümlənin nominativ quruluşunda vasitəsiz tamamlıq ayırd edilir. Müxtəlif hallarda çıxış edərək o yerinə yetirilən müxtəlif çalarları özündə ifadə edə bilər.

Cümlədə olan obyekt və subyektin qarşılıqlı əlaqəsi təqdim edilən hərəkətin məzmununda əks etdirilə bilər. İfadə olunan obyekt vasitəsiz tamamlıqda müxtəlif hallarda çıxış edərək, mübtədanın adlıq hal ilə ötürülən subyekt ilə birləşir. Cümlənin subyekti sərbəst vəziyyəti tutsa da həmin subyektin məzmununda vasitəsiz tamamlığın olub-olmaması əks etdirilir.

Vasitəsiz tamamlıq bütün dillərdə öz sintaktik vəziyyəti ilə seçilir, amma onun qrammatik formalarda ifadəsi nominativ konstruksiyalı dillərdə müxtəlifdir. Fin-uqor dillərində kauzativ fellərdə adlarla ifadə olunan üzvlərin müxtəlif hallarından obyekt münasibətlərinin ötürülməsi zamanı istifadə olunur. Hind-Avropa dillərində vasitəsiz tamamlıq həmin dil ailəsinin hər təyin edilmiş nümayəndəsinin qüvvədə olan morfoloji sistemi üzrə qrammatik formalardan biri ilə alınır. Rus dilində vasitəsiz tamamlıq təsirlik halı ilə seçilir; alman dilində vasitəsiz tamamlıq asılı üzvün halı ilə söz birləşmələrində, həmçinin arktil ilə seçilir. Vasitəsiz tamamlıq burada da təsirlik halla ifadə olunur.

Müasir fransız dilində ismin hal sistemi yoxdur. Vasitəsiz tamamlıq cümlədə morfoloji quruluş ilə yox, sintaksis ilə seçilir. Mübtədə və vasitəsiz tamamlıq cümlənin üzvlüyünə sintaksis ilə daxil olur. Sintaktik formaların morfoloji formaları ilə birləşməsinin xüsusi növü alınır. Cümlənin üzvlərinin morfoloji tərtibatı ingilis dilində də, əsasən, sintaktik quruluş ilə müəyyənləşir, orada ismin hallarının inkişaf etmiş paradiqması yoxdur. İngilis dilində hal formasının polisemantizmi cümlənin sintaktik quruluşunda onun dəqiqləşdirilməsini zəruri edir. Mübtədə və vasitəsiz tamamlığın mövqe ximəti sözlərin və ədatların geniş analitik istifadəsi ilə təyin edilir. Cümlənin üzvləri arasında münasibət müasir ingilis dili üçün morfologiyada öz yerini tapmayan söz birləşmələri ilə öz ifadələrini alır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov M.T. Linqvistik tipologiya (metodik vəsait) Bakı, 2015
2. Novruzov M.D Türk dillərində cümlənin quruluşu məsələsinə dair // Kontrastiv sintaktis, Bakı, 1988
3. Rəcəbli Ə.Ə. Tipoloji dilçilik, Bakı, Elm və Təhsil, 2010
4. Мещанинов И.И. Номинативное и эргативное предложения, Москва, Наука, 1984.
5. Климов Т.А. Принципы контенсивной типологии, Москва, Наука, 1983
6. Скалига В. О современном состоянии типологии // новое в лингвистике, Москва, Изд-во иностранной литературы, 1963
7. Сизова И.Н. Что такое синтаксис, Москва, Наука, 1966
8. Мещанинов И.И. Структура предложения, Москва-Ленинград, Изд-во Академии наук СССР, 1963.

Summary

Nominative structure of the sentence

From the typology of contensive point of view languages are constrained by active, class, ergative and nominative language types, but sometimes neutral language types are also added to this range. In the nominative language using verbs especially transitive and intransitive verbs aren't changed cases-subject, grammatical subject stays in the nominative case. As well as pre-European also Ural-Altai languages have nominative structure, but in these languages nominative structure of the sentences has various features.

Резюме

Номинативная структура предложения

С точки зрения контенсивной типологической разграничивают классные, активные, эргативные и номинативные языковые типы, а иногда в этот ряд добавляют нейтральный языковой тип. В номинативных языках переходность и непереходность глагол, употребление глагола не изменяет падеж – подлежащего, грамматический субъект остается в именительном падеже. Как и доевропейские, так и Урало-алтайские языки обладают номинативной структурой, но в этих языках номинативная структура предложения имеет разные особенности.

*Rəyçi: fil.f.d. M.Məmmədov
BDU-nun Filologiya fakültəsi
Ümumi dilçilik kafedrasının
18.04.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 25.04.2017